

Ikhtiyor B. ABDURAKHMONOV,

*Chief research fellow of
Imam Maturidi International
Scientific Research Center.*

*A.Kadiri str. 11, 100011,
Tashkent, Uzbekistan.*

E-mail: abdurahmonov.90@mail.ru

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2022/3/8

АЛОУДДИН САМАРҚАНДИЙ “ШАРХ АТ-ТАЪВИЛОТ” АСАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

DISTINCTIVE CHARACTERISTICS OF “SHARH AT-TA’WILAT” BY ALAUDDIN SAMARKANDI

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ АЛОУДДИНА САМАРКАНДИ “ШАРХ АТ-ТАВИЛАТ”

КИРИШ

Алоуддин Самарқандийнинг “Шарх ат-Таъвилот” асари Қуръони карим тафсири ҳамда мотуридийлик таълимотини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Алломанинг ушбу шархни ёзишида Абул Муин Насафийнинг хизмати ниҳоятда катта бўлган. Чунки Алоуддин Самарқандий Мотуридийнинг “Таъвилот” асарини Насафий билан бирга мутолаа қилгани, лозим деб топган жойларга шарх ёзиб, илова қилиб боргани, кейинчалик ушбу шархларни алоҳида китоб ҳолига келтирганини таъкидлайди. У ўз асарида Мотуридийнинг сўзларини шархлаш билан бир қаторда, ўз фикрларини ҳам баён этган. Олим ўз тафсирида Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳадислари, саҳобий ва тобеинлар сўзларини жамлаш билан бир қаторда ақидавий ва фикҳий масалаларни ечишда ҳанафийлик анъаналарига асосланган фикрларни ҳам келтиради.

“Шарх ат-Таъвилот” асарини ўқиган киши муаллифнинг калом илми бўйича ҳам юксак мақомга эришганини кўриши мумкин. Олим ақидавий масалаларга оид қарашларида Имом Мотуридий изидан борган. Шунингдек, у Қуръонни шархлаш услубида ҳам Имом Мотуридийдан таъсирланган. Юқорида айтилганидек, Имом

Мотуридий Қуръонни шархлашда ўзига хос йўл яратиб, асосан, оятларни шархлашда таҳлилий фикр юритишга асосланган.

АСОСИЙ ҚИСМ

Алоуддин Самарқандий ўз тафсирининг кириш қисмида Имом Мотуридийнинг асарини юқори баҳолаб, унинг баъзи тушуниш қийин бўлган жойларини содалаштириш мақсадида шарх ёзганини маълум қилган.

Алоуддин Самарқандий асар муқаддимасида уни Имом Мотуридийнинг “Таъвилот ал-Қуръон” асарига шарх эканини таъкидлаб ўтади (Алоуддин Самарқандий, Шарх ат-Таъвилот, Асъад Афанди қўлёзма, №48). Китобнинг баъзи нусхалари сўнггида асар номи “Шарх ат-Таъвилот” экани, бир қисмида эса, асарга бу номни шахсан Самарқандийнинг ўзи бергани кўрсатилади (Самарқандий, Шарх ат-Таъвилот, Ҳамидия қўлёзма, р. 879). Шунингдек, Самарқандийнинг ҳаёти ва илмий мероси ҳақида маълумотлар келтирилган биографик асарларда ҳам бу китоб “Шарх ат-Таъвилот” номи билан зикр қилинади (Ибн Адим, 2010:4347) (Брокелмен, 1977:297) (Қарабулут, нашр йили кўрсатилмаган, р. 2555).

Бир қанча олимлар ўз асарларида Самарқандийнинг ушбу китобидан фойдаланар экан, уни “Шарх ат-Таъвилот” номи билан келтирганлар. Бунга Абул Баракот Насафийнинг (ваф. 710/1310) “Мадорик ат-Танзил”, Алоуддин Бухорийнинг (ваф. 730/1330) “Кашф ал-асрор шарх усул ал-Паздавий”, Шихобуддин Ҳофажийнинг (ваф. 1069/1659) “Тафсир ал-Байзовий”га ёзган ҳошияси, машҳур ҳанафий фақиҳи Ибн Обидиннинг (ваф. 1252/1836) “Раъд ал-мухтор ала дурр ал-мухтор” асарларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

“Шарх ат-Таъвилот” муқаддимасида китобнинг Алоуддин Самарқандий қаламига мансуб экани очиқ-ойдин таъкидланган. Чунки ҳамд ва санодан сўнг асар шундай бошланади:

“Имом Мотуридийнинг “Таъвилот” китоби илмий қимматга эга, фойдали бўлиб, унда аҳли сунна вал жамоа тавҳид (ақида) илмида, Абу Ҳанифа ва унинг издошлари усулул фикҳ, фуруъул фикҳ илмида Қуръони каримга мувофиқ экани баён қилинган. Бироқ, бу китоб унинг “Китоб ат-тавҳид”, “Ал-Мақолот”, “Маохиз аш-шароиъ” ва бошқа асарлари каби ўзи тасниф этган китоблардан бўлмай, балки шогирдлари ундан (оғизма-оғиз) олганлар (ва ёзганлар). Шу сабабли, асар матни

Аннотация. Мовароуннахр фикҳ мактабининг йирик алломаси, ақоид, тафсир, усул ал-фикҳ, фуруъ ал-фикҳ ва калом илмлари соҳиби, ўз даврининг етук фақиҳи ва муфассири Алоуддин Самарқандий (ваф. 539/1144–45) бир қатор қимматбаҳо асарлар ёзиб қолдирган. У нафақат ҳанафий мазҳабининг етук фақиҳи, ақида олими, балки Қуръони карим тафсири бўйича етук муфассир ҳисобланади. Унинг Имом Мотуридий “Таъвилот ал-Қуръон” китобига ёзган “Шарҳ ат-Таъвилот” асари тафсир илмида мўътабар манбалардан бири ҳисобланади. X аср илмий жамоатчилиги орасида кенг танилган Мотуридий ва унинг асарлари XI асрга келиб эътибордан биров четда қолди.

Алоуддин Самарқандийнинг буюк хизматларидан бири шундаки, XII асрга келиб, Самарқандий ва унинг сафдошлари Мотуридий номини қайта тиклади, дейилса хато бўлмайди. Абу Мансур Мотуридий ва Алоуддин Самарқандий асарларини чуқур ўрганиш IX–XII асрларда Мовароуннахрдаги тафсир ва калом илми тарихининг ҳали тадқиқ қилинмаган жиҳатларини очиб беришга хизмат қилади.

Мақолада Алоуддин Самарқандийнинг “Шарҳ ат-Таъвилот” асарининг ўзига хос хусусиятлари ёритилган. Унда Алоуддин Самарқандий Насафий билан бирга Мотуридийнинг “Таъвилот” асарини бирга мутолаа қилгани, лозим деб топган жойларга шарҳ ёзиб, илова қилиб боргани, кейинчалик ушбу шарҳларни алоҳида китоб ҳолига келтиргани манбалар асосида баён қилинган. Шунингдек, мақолада Самарқандий томонидан оятларни шарҳлашда қўлланилган услублар таҳлил қилинган.

Асарда ўша даврда мавжуд оқимларга илмий раддиялар берилгани ҳамда ақидавий оятларга суннийлик йўналишига мувофиқ шарҳлар берилгани мисоллар орқали очиб берилган.

Калит сўзлар: мотуридийлик, ҳанафийлик, ақида, калом, қўлзма, услуб, ҳадис, саҳобий, тобий, усул ал-фикҳ, фуруъ ал-фикҳ.

Abstract. Alauddin Samarqandi (d. 539/1144–45), a prominent scholar of Mawarannahr school of jurisprudence, master of aqeedah, tafsir, usul al-fiqh, furu' al-fiqh and kalam sciences, great jurist and commentator of his time, wrote a number of valuable works. He was not only a jurist of the Hanafi school and a scholar of aqeedah, but also a great commentator on the interpretation of the Holy Qur'an. His work “Sharh at-Ta'wilat” written as a commentary on Imam Maturidi's “Ta'wilat al-Qur'an” is one of the most reliable sources in the science of tafsir. Maturidi and his works, which gained fame in the 10th century, were “forgotten” in the 11th century. By the 12th century, Samarkandi and his comrades “restored” Maturidi's legacy.

A deeper study of the works of Abu Mansur Maturidi and Alauddin Samarkandi reveals new aspects of the history of interpretation and the science of kalam in Mawarannahr in the 9th–12th centuries.

This article highlights the specific features of Alauddin Samarkandi's work “Sharh at-Ta'wilat”. It is noted in the article that Alauddin Samarkandi himself read Maturidi's work “Ta'wilat” together with his master al-Nasafi. He added comments to the places he found necessary and later turned these comments into a separate book. Also, the article describes Samarkandi's methods of interpreting the verses.

It is revealed that, in the work, scientific refutations were given to the misguided sects of that time and the creedal verses were commented in accordance with the direction of Sunnism.

Keywords: Maturidiyya, Hanafiyya, Aqeedah, Kalam, Manuscript, Method, Hadith, Companion, Follower, Usul al-Fiqh, Furu' al-Fiqh.

Аннотация. Алауддин Самарқанди (ум. в 539/1144–45 гг.), крупный ученый мавераннахрской школы фикха, владевший науками ақида, тафсир, усул аль-фикх, фуру аль-фикх и калам, выдающийся фақиҳ и комментатор Корана своего времени, написавший значительное количество ценных трудов. Он был не только опытным правоведом ханафитской школы, знатоком ақиды, но и великим комментатором Священного Корана. Его труд “Шарҳ ат-Тавилат”, написанный на основе “Тавилат аль-Куран” Имама Матуриди, является одним из самых достоверных источников в науке тафсир.

Одной из больших заслуг Алауддина Самарқанди является то, что он и его соратники в XII веке возродили имя Матуриди, который был известен в X веке, но спустя столетие был забыт. Более глубокое научное исследование трудов Абу Мансура Матуриди и Алауддина Самарқанди, раскрывает новые аспекты истории наук толкования Корана и богословия в Мавераннахре IX–XII вв.

В данной статье освещаются особенности произведения Алауддина Самарқанди “Шарҳ ат-Тавилат”. В ней на основании источников отмечается, что Алауддин Самарқанди читал вместе с Насафи труд Матуриди “Тавилат”, писал комментарии к нему и добавлял их в те места, которые считал нужными, а позже создал из этих комментариев отдельную книгу. Также в статье описываются методы Самарқанди в комментировании аятов Корана.

В труде приведены критика в адрес разных течений той эпохи, а также, приведены комментарии к связанным богословским вопросам аятам в соответствии с суннитским вероубеждением, что показывает уникальность данного источника как один из ценных толкований Корана по ханафитскому мазхабу.

Ключевые слова: матуридизм, ақида, калам, рукопись, метод, ханафизм, хадис, сахабы, табий, усуль ал-фикх, фуруъ ал-фикх.

бирмунча енгил. Шу билан бирга, ушбу асарда сўз ва маънолар тушунилиши қийин ўринлар ҳам учрайди. Уни тушуниш ҳатто олимлар учун ҳам қийинчилик туғдиради. Бироқ, умрини ақида, фикр асослари, калом илми ва луғат илмларини ўрганишга сарфлаганлар уни осонлик билан тушунадилар. Бизга ушбу китобни усул ва фуруъ илмлари бўйича замонасининг тенгсиз олими Абул Муин Насафийдан таълим олишга тўғри келди. У киши китобни шархлашга киришар экан, чигал жойларни тушунтириб, мутлақларини тафсир қилиб, китобга мос фойдаларни зиёда қилди. Шунда мен ушбу фойдалар қолиб кетишини истамадим. Аллоҳга истихора қилиб, Ундан тушунарли осон сўзлар билан шарҳ ёзишда тавфиқ сўраб дуо қилдим” (Алоуддин Самарқандий, ШИ қўлёзма. р. 1).

Мазкур муқаддимада айтилганидек, Самарқандий “Таъвилот ал-Қуръон”ни устози Абул Муин Насафий (ваф. 508/1114) ҳузурда ўқиган. Унинг ушбу сўзларидан устози Насафий “Таъвилот”га ёзган шарҳини оғзаки тарзда талабаларга таълим берган. У устозининг ушбу асарга қилган қўшимча ва изоҳларини тасниф қилиб, муҳамм бўлган қисмларини изоҳлаб, ўзи ҳам баъзи жойларига қўшимча маълумотлар киритиб, “Шарҳ ат-Таъвилот” номли китобини ёзади. Самарқандий бу асарини устозидан ҳар қанча ўқиган бўлса ҳам, ўзига нисбат берилишининг сабаби китобнинг тили, услуби ва тартибида қилинган асл ўзгаришлар ҳамда янги қўшилган иборалардир.

Яна шуни айтиб ўтиш жоизки, бу маълумот Насафийнинг Қуръонни тўлиқ шарҳламагани, балки тушуниш қийин ўринларга эътибор қаратганини кўрсатади.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаш лозимки, Насафийнинг Қуръон тўлиқ шарҳланган алоҳида асари ҳақида маълумот мавжуд бўлмаса-да, “Табсират ал-адилла” китобида унинг кўплаб оятларга шарҳлари мавжуд. Бу Абул Муин Насафийнинг Қуръон шарҳида бу даврдаги ўрнини белгилаб беради.

“Шарҳ ат-Таъвилот” асарининг барча қўлёзма нусхаларида китоб Алоуддин Самарқандийга нисбат берилган. Шунингдек, асар бир нусхада ҳам Алоуддинга, ҳам Мотуридийга биргаликда нисбат берилган бўлиб (Самарқандий, Шарҳ ат-Таъвилот, Ҳамидия қўлёзма. р. 879), бу орқали “Таъвилот ал-Қуръон” асари Мотуридийга, унинг шарҳи эса, Самарқандийга тегишли экани билдирилган.

Ибн Адим (ваф. 660/1262), немис шарқшуноси Броккелман ва Али Ризо Карабулут каби биографик

асар муаллифлари ҳам “Шарҳ ат-Таъвилот” асарини Алоуддин Самарқандийга нисбат беради (Ибн Адим, 2010:4347) (Броккелмен, 1977:296) (Карабулут, нашр йили кўрсатилмаган. р. 2555) (Сезгин, 1991:41). Баъзилар томонидан китобни Алоуддин Усмандийга нисбат берилиши эса хато бўлиб, муаллифнинг исми борасида чалкашлик икки исмнинг ўхшашлиги боис юз берган.

“Шарҳ ат-Таъвилот”нинг асосий манбаси Абу Мансур Мотуридийнинг “Таъвилот”и бўлиб, у Абул Муин Насафийнинг талабаси Самарқандийга тафсир бўйича берган таълими асосида шаклланган.

Тадқиқот давомида маълум бўлишича, Самарқандий оятларни шарҳлашда, умумий олганда, Мотуридийнинг услубидан фойдаланган. Шу билан бирга, “Шарҳ”нинг кўзга кўринган баъзи жиҳатлари ҳам мавжуд.

“Шарҳ ат-Таъвилот” “Фотиҳа” сурасидан “Нас” сурасигача мусхаф уйғун қолса тартибланган йирик тафсирлардан бири ҳисобланади. Алоуддин Самарқандий, асарининг бошланишида Қуръони каримни раъй билан тафсир қилишнинг ҳукми ҳамда тафсир ва таъвил ўртасидаги фарқни тушунтириб, “Фотиҳа” сурасининг тафсиридан бошлаган.

Самарқандий Мотуридий амал қилган услубни қуйидаги шаклда давом эттирган:

Оятнинг тафсирини бошлар экан “وقوله تعالى” [Ва қовлуҳу таъала] деб бошлайди. Сўнг тафсир қилинган оятга доир турли қарашларни келтиради. Баъзан Мотуридий келтирган қарашларни шарҳлаб, баъзан танқид қилиб, энг охирида бир қарашни танлайди ва унга амал қилади. Самарқандий, “Тухфатул фуқаҳо” асарини, Қудурийнинг лафзлари билан ўз лафзларини қўшиб ўзига хос услубда ёзганидек, “Шарҳ ат-Таъвилот”да ҳам худди шу услубни, яъни матн ва шарҳ бир жойда бир-бирига боғланган асар ёзди. Шу туфайли “Шарҳ ат-Таъвилот” бир матн ва шарҳ шаклида икки китоб эмас, балки ягона китоб ҳисобланади.

МУҲОКАМА

Самарқандий бир оятни тафсир қилар экан, одатда Қуръонни Қуръон билан тафсир қилиш усулига амал қилади. Чунки бир оятнинг тафсирида унинг мазмунига яқин бўлган барча оятларни зикр қилади, оят билан боғлиқ жиҳатларини айтади ва бир хулосага боради. Лекин Самарқандий булар билан кифояланмасдан Пайғамбар (с.а.в.)дан ривоят қилинган ҳадислар,

сахоба ва тобеинларнинг сўзларига ҳам мурожаат қилади. Бунга амал қилар экан, одатда ҳадисни лафзи билан эмас, балки маъноси билан ривоят йўлини танлагани ва бир оятни тафсир қилишда фойдаланган ривоятларни саҳиҳлик даражасига қараб бир-биридан ажратмагани танқид қилинган. Бироқ Самарқандий сабаби нузул ривоятлари билан кўшганда, тафсирда ривоятларга кам ўрин ажратган. Ривоятлар кам келтирилишининг сабаби эса, бу тафсирнинг раъй услубидаги тафсир эканида намоён бўлади. “Шарҳ ат-Таъвилот” асари ҳар қанчалик кўп қиррали тафсир бўлса ҳам, хусусан, Мотуридий таълимотининг каломга доир қарашлари ва далилларини зикр қилишга аҳамият беради. Самарқандий бу асарида мўътазилийлик ва бошқа мазҳабларнинг қарашларига қаратилган раддияларга ҳам ўрин ажратган.

Самарқандий асарини Мотуридийнинг тафсиридан ажратиш турувчи хусусиятлар ҳам мавжуд. Жумладан, Самарқандий Мотуридийнинг Ашаърий каби ақидавий мазҳабнинг зикр қилмаган қарашларини нақл қилади. Шунингдек, Самарқандий Мотуридийнинг замонамизгача етиб келган атама сифатида ишлатмаган “аҳли сунна вал жамоа” каби баъзи каломий тушунчаларни ҳам ишлатганини кўриш мумкин. Чунки “аҳли сунна вал жамоа” атамаси ишлатилиши Мотуридий яшаган асрдан кейин кенг тарқала бошлаган.

“Шарҳ ат-Таъвилот” бошқа кўп илмларни камраб олади. Мисол сифатида луғат илми, наҳв, сарф, эъроб, балоғат, баён, бадий ва шеър каби илмларни кўрсатиш мумкин. Буларнинг барчасига қўшимча сифатида амал билан оятларнинг маъноси ўзгарган кироат фарқларига ва усул билан фуруъга доир масалаларга ҳам мурожаат қилади.

Мазкур асарнинг муҳимлиги шундаки, “Таъвилот” асарининг қўл ёзма нусхаларида тушуниш қийин бўлган сўзларни тўғри ўқиш учун ҳам асос манба бўлиб хизмат қилади. Ҳатто “Таъвилот”нинг нусхаларида хато кўчирилган иборалар унинг “Шарҳ”и орқали тушунилади (Имом Мотуридий, Таъвилот ал-Қуръон. Ж.16. 2007).

Мисол учун, Зумар сураси 50-оят тафсирида “Таъвилот”нинг бирор нусхасида учрамаган жумлалар “Шарҳ”нинг “Валийиддин” нусхасида учрайди ва шунда маъно тўлиқ бўлади (Самарқандий, Шарҳ ат-Таъвилот, Валийиддин қўл ёзма, р. 661а). Унда шундай дейилган:

«Бу жумла икки маънони эҳтимол қилади. Биринчиси, уларнинг “Бизга бу Аллоҳнинг ҳузурининг

даги бизнинг ҳурмат ва фазилатимиз туфайли берилди” деган гаплари. Иккинчиси, “бу нарса биздаги амал ва касблар туфайли берилди” деган гаплари. Аллоҳ таоло уларнинг бу гаплари уларга азоб тушган пайтда Аллоҳнинг азобини қайтариш учун асқотмаганини хабар берди».

Мазкур иқтибосдаги «Уларнинг “Бизга бу Аллоҳнинг ҳузурининг бизнинг ҳурмат ва фазилатимиз туфайли берилди деган гаплари”». Иккинчиси», деган жойгача асл матнларда учрамайди. Уни “Шарҳ” орқали тўғри тушуниш мумкин.

Шунингдек, мазкур суранинг 61-оятда ҳам худди шундай ҳолат кузатилади.

“Аллоҳ тақво қилганларга ютуқлари туфайли нажот берур. Уларга ёмонлик етмас ва улар хафа ҳам бўлмас”. Оятдаги **“ютуқлари туфайли”** жумласи икки маънода бўлади. Биринчиси: **“ютуқлари туфайли”**, яъни ўз тенгқурларига нисбатан ўзиб кетишига сабаб бўлган амал ва сабаблар туфайли. Иккинчиси, **“ютуқлари туфайли”**, яъни ҳалокатларнинг устидан ғолиб бўлганлар. Барча “Таъвилот” нусхаларида иккинчи маъно айtilмаган, унинг шарҳида эса бу кўрсатилган (Самарқандий, Шарҳ ат-Таъвилот, Валийиддин қўл ёзма, р. 662а).

Шу ўринда “Шарҳ ат-Таъвилот” асари нусхалари ўртасида фарқ борлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Жумладан, Сулаймония кутубхонаси, Ҳамидия бўлими, 176 рақамли қўл ёзма нусхаси ҳақида “Таъвилот ал-Қуръон” таҳқиқига масъул бўлган Бақр Топалўғли мазкур нусха Каҳф сурасидан кейин “Таъвилоту-л Қуръон” матнининг фақат ўзи бўлиб, шарҳ ёки таълик мавжуд эмаслигини таъкидлайди. Топалўғлининг бу мулоҳазаларига қўшилиши мумкин. Шунингдек, Туркиянинг “Жоруллоҳ” кутубхонасидаги нусхада Мужодада сурасининг 1-оят таъвилида, “Боязид” кутубхонаси “Валийиддин” бўлимида сақланаётган 426 рақамли нусхада сақланаётган нусхада қуйидаги ибора зиёда қилинган:

“Исломи дини келгач, Аллоҳ таоло зихорга унинг ўз ҳукмини, ийлога унинг ўз ҳукмини белгилаб берди”. Зухрий: “Жоҳилият аҳлининг талоғи зихор эди”, деган” (Самарқандий, Шарҳ ат-Таъвилот, Валийиддин қўл ёзма, р. 2016).

Айнан ушбу зиёдалиқ Сулаймония кутубхонаси “Ҳамидия” бўлимида сақланаётган 176 рақамли қўл ёзма ҳамда “Жоруллоҳ” кутубхонаси 51 рақамли қўл ёзма нусхаларида учрамайди.

“Шарҳ ат-Таъвилот” билан “Таъвилот” солиштирилганида “Шарҳ ат-Таъвилот” сўзларининг осон

ва тушунарли экани кўринади. Шорих кўпинча, Мотуридийнинг мураккаб жумлаларига оидинлик киритади.

Жумладан, Зумар сурасининг 63-ояти таъвилида “Таъвилот”нинг нусхаларида мавҳум бўлган ўринга “Шарҳ”да оидинлик киритилган. Унда «**Ким дунёдан охират учун сафарлик олса ва уни охиратга етарлик қилса, “фойда кўрувчи” деб номланади, ким дунёда сафарлик ва етарлик нарса олмаса, зарар кўрувчи деб номланади**» дейилган (Самарқандий, Шарҳ ат-Таъвилот. Ҳамидия кўлёзма. р. 662б). Таъвилот нусхаларида эса: “фойда кўрувчи” деб номланади, “ким дунёда сафарлик ва етарлик нарса олмаса” деган қисми учрамайди.

Самарқандий “Шарҳ ат-Таъвилот” муқаддимасида ҳам “Таъвилот”нинг баъзи ибораларининг қийин эканини, уларни тушуниш учун эса усул ат-тавҳид, усулу фикҳ ва луғат илмларини яхши билиш кераклигини таъкидлаб ўтади. Ушбу сабабларга кўра Самарқандий бу асарни ҳар ким тушуниши учун, тили осон, кераксиз жойларда сўзларни сарфламасдан қисқа ва мухтасар бир шарҳ ёзган (Алоуддин Самарқандий, Шарҳ ат-Таъвилот. Асвад Афанди кўлёзма. р. 2а).

Аллома Алоуддин Самарқандий “Шарҳ ат-Таъвилот”да ўзи учун белгилаб олган қоида ва тамойилларига амал қилган. Масалан, Мотуридий баъзида масалани зикр қилмасдан ечимини бериб кетади ёки бир саволни зикр қилмасдан жавобини қисқача айтиб ўтади. Самарқандий эса, бундай жойларда зикр қилинмаган масалага оидинлик киритиб, қисқача жавоб берилган матнларни тушунарли услубда изоҳлаган.

Шундай қилиб, Самарқандий асарни шарҳ қилар экан, “Таъвилот”нинг матнига қатъий шаклда боғлиқ бўлиб қолмаган, жойи келганда нақлларда ўзгаришлар киритган ва баъзан ўзининг шарҳи билан матнни бир-бирига жамлаган. Самарқандий бу услубга асарнинг барча қисмида амал қилишга ҳаракат қилган.

Аллома Самарқандий бир нақлни бошлар экан, “قال” (айтади) деб бошлаган, ушбу нақлни тутаган ўринни белгиламаган ва матн орасидаги акс этган ўз шарҳларини ҳам изоҳламаган. Шунингдек, кўпгина қарашларни “قيل” ёки “قال بعضهم” шаклида ифода этади, аммо бу қарашларнинг кимларга оид эканини айтиб ўтмаган. Аслида танқид қилинган жиҳатларнинг барчаси Мотуридийнинг “Таъвилот”и учун ҳам айtilган.

Шунингдек, у Қуръонни шарҳлашда аввал суранинг Макка ёки Мадинада нозил бўлганини

келтириш билан бир қаторда, агар оятнинг бир қисми Маккада, бошқа қисми эса Мадинада нозил бўлган бўлса, ажратиб кўрсатиб ўтади. Масалан, “Бақара” сураси Мадинада нозил бўлган. Фақат (“...واتتقوا يوما...” 281-оят) арафа куни Минода (Маккада) нозил бўлган (Алоуддин Самарқандий, ШИ кўлёзма, р. 15а).

Шундан кейин эса, оятларнинг сонини зикр этади. Мисол учун, Бақара сураси шарҳида: “Бақара сураси оятлари 286 та” (Алоуддин Самарқандий, ШИ кўлёзма. р. 15а) дейди. Шунингдек, у ўзидан одинги муфассирларнинг сўзлари ҳамда уларнинг турли фикрларини келтиради. Шуни айтиш жоизки, Алоуддин Самарқандий Имом Мотуридийнинг тафсири матнини тўлиқ келтириб, сўнг шарҳ бермай, балки унинг тафсиридан кенг фойдаланиб, оятларга берган кўплаб изоҳларини келтиради.

Тафсирга диққат билан назар солинса, Алоуддин Самарқандий Имом Мотуридийнинг тафсирини шарҳлашда, асосан, уч хил йўналишга асосланади. Биринчиси, Имом Мотуридийнинг фикрларини янада қувватлантиришга ҳаракат қилиши, бунда Алоуддин Самарқандий Мотуридийнинг чуқур таҳлилларини янада кенгрок изоҳлайди. Иккинчиси, Имом Мотуридий тафсирида умумий маъно берилган ҳамда қисқача сўз юритиш билан чекланган ўринларга ҳам аҳамият қаратиб, уларни ўз таҳлилий фикрлари билан бойитади.

Масалан, “فلا تجعلوا لله أندادا” “**Аллоҳга бировни тенг қилманглар**” (2:22) ояти шарҳида Мотуридий أندادا (бирлиги ند) сўзини шарҳлаб, “яъни, унга тенг қилиш, ибодатда шаклларни илоҳ қилиб олиш, буларнинг маъноси бир хилдир”, дейди (Имом Мотуридий, Таъвилот ал-Қуръон. Ж.1. 2005:401).

Алоуддин Самарқандий бу маънони бергач, яна шундай шарҳ беради:

“ند” сўзи баъзан унга бирор шаклни баробар қилиш маъносида келса, баъзан нарсанинг зидди маъносида ҳам келади. Бу икки хил маънони бериши мумкин. Биринчиси, Аллоҳдан бошқани “илоҳ” деб номламаслик ва шакл қилиб олмаслик. Иккинчиси, ибодат қилинишда ҳақли деб, бошқа нарсани унинг шакли демаслик (Алоуддин Самарқандий, кўлёзма, р. 40а). Учинчиси, баъзан оят шарҳи бўйича Алоуддин Самарқандийнинг Имом Мотуридий фикрларига тўлиқ қўшилмаслиги ва уларни аниқлаштириши. Масалан, “والذين يؤمنون بما أنزل إليك” “**Сизга нозил**

қилинган нарсаларга имон келтирадиган зотлар” (2:4) оятида Имом Мотуридийнинг “Икки хил маънони бериши мумкин. Биринчиси, Қуръондан нозил қилинганлари, иккинчиси, Қуръони каримда келмаган шариат қоидалари ва ҳукмлар” (Имом Мотуридий, Таъвилот ал-Қуръон. Ж.1. 2005:374) деб айтган шарҳини келтиради.

Сўнг бу фикрларни яна ҳам аниқлаштириб, шундай дейди: “Оятнинг маъноси, Аллоҳнинг бу оятдаги муроди Қуръон ва суннада нозил қилинган барча ваҳийдир, чунки буларнинг ҳаммаси Аллоҳ томонидан нозил қилинган ваҳийдир. Муҳаммад (с.а.в.)га нозил қилинган ваҳий икки хил бўлган:

Биринчиси, тиловат қилинган.

Иккинчиси, тиловат қилинмаган (яъни, маъноси нозил қилинган). Буларнинг ҳаммаси Жаброил алайҳиссалом, фаришталар олиб келган ёки қалбига илҳомлантирилган ҳисобланади.

Аллоҳ таоло Қуръон каримда:

“(Муҳаммад) ҳавоий нафсидан гапирмайди, у ваҳийдир” (53:3), деган (Алоуддин Самарқандий, ШИ қўлёзма, р. 21а).

Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, Алоуддин Самарқандийнинг тафсири бошқа тафсиридан қуйидаги жиҳатларга кўра фарқланади:

- Қуръонни оятлар ва оят борасида келган ривоятларни таҳлилий шарҳлашга ҳаракат қилади;
- ҳадислар, саҳобий ва тобеинлар ривоятларидан жуда кам ҳолларда келтиради;
- Алоуддин Самарқандий тафсирида кироатларни, луғавий манбаларни зикр этмайди.

НАТИЖА

Шундай қилиб, Алоуддин Самарқандий ўз давридаги Қуръон шарҳи ва калом илми борасида вужудга келган муаммоларни Имом Мотуридий услуби асосида ҳал этишга ҳаракат қилиб, унинг тафсири янги шарҳлар билан бойитган ва шу йўл билан ҳанафий мазҳабини ҳимоялашга ҳаракат қилган.

Маълумки, Мотуридий ва унинг мактаби намояндалари ақидавий масалаларни ечишда ўз даврининг янги услубини киритганлар ҳамда Мовароуннаҳрда калом илми ривожига муҳим ҳисса қўшганлар (Голдциер, 1912:72–152) (Рудольф, 2001) (Рудольф, 1999) (Ҳуснидинов, 2000). Имом Мотуридий яшаган даврга қадар ақида ва калом масалаларига анъанавий руҳда ёндашилган, эътиқод масалаларига кенг шарҳлар берилмаган. Имом Абу Ҳанифа раҳимахуллох-

нинг “ал-Фикҳ ал-акбар” асари ушбу соҳа бўйича олимлар асосланадиган асар бўлиб келган. Чунки унда ақидавий масалалар суннийлик асосида талқин этилган, бу эса ўз навбатида Мовароуннаҳр олимларининг IX асргача ақидавий масалаларга чуқур киришмаганларини кўрсатади.

Имом Мотуридий ва Алоуддин Самарқандий тафсирида ўша даврдаги мавжуд адашган оқимларга илмий раддиялар берилган, ақидавий масалаларга доир оятларга эса, суннийлик йўналишига мос тарзда ечимлар келтирилган. Шу жиҳатдан олиб қараганда ҳам, Абу Мансур Мотуридийнинг “Таъвилот” асари ва Алоуддин Самарқандий шарҳи тафсируносликнинг ҳанафийлик йўналиши бўйича нодир манбалардан ҳисобланади.

Маълумки, бир китобнинг аҳамияти бошқа китобларга манба бўлиб хизмат қилишида намоён бўлади. Кўплаб муаллифлар “Шарҳ ат-Таъвилот” асаридан манба сифатида фойдаланганлар. Жумладан, Абул Баракот Насафийнинг (ваф. 710/1310) “Мадорик ат-Танзил” (Абул Баракот Насафий, 1998), Алоуддин Бухорийнинг (ваф. 730/1330), “Кашфул-асрор шарҳ усул ал-Паздавий”, Ҳусомуддин Сиғноқийнинг (ваф. 710/1310) “ал-Кофи шарҳ усулул Паздавий”, Бадриддин Айнийнинг (ваф. 855/1451) “ал-Бинойя шарҳ ал-Ҳидоя”, Шихобиддин ал-Ҳафожининг (ваф. 1069/1658) “Тафсир ал-Байзовий”га битган хошияси (Шихобиддин Ҳафожий, Нашр йили кўрсатилмаган), машҳур ҳанафий фақиҳи Ибн Обидиннинг (ваф. 1252/1836) “Радд ал-мухтор ала дурр ал-мухтар” ва бошқа кўплаб асарларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, “Шарҳ ат-Таъвилот” асарида асосий матн ҳисобланмиш “Таъвилот” матни ҳамда шарҳ ажратилмаган бўлиб, асарни мутолаа қилганда, унинг матн ёки шарҳ эканини ажратиш мушкул. Шу сабабли айрим олимлар ўз асарларида нақлларни “Шарҳ ат-Таъвилот” асарига нисбат берадилар, Бироқ аслида бу маълумот “Таъвилот” асарида келтирилган бўлади. Жумладан, Абул Баракот Насафий ўзининг “Ал-Эътимод фил-эътиқод” асарининг “Яхшиликлар ёмонликларни ўчиради” номли фаслида (Насафий, 2012) далил ўларок: “Аллоҳ таоло бу оятни улар ҳар қачон ҳам Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам олдиларида сергак, эҳтиёт ва ҳар вақт у зотни эъвозлайдиган бўлишлари учун зикр қилди. Чунки улардан ҳеч бир вақтда унутиш ва ғафлат узра у зот алайҳиссаломни енгил-паст санаш ҳолати юзага

чикиб, амалларини ҳабата қилиб юбормасин. Чунки Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга нисбатан бундай иш қилиш натижасида инсон кофир бўлиб, узрли ҳисобланмайди, гарчи қилган иши унутиш ва ғафлатга кўра бўлса ҳам. Сабаби шуки инсонда (бу ишни қилишдан) сақланиш ва эҳтиёт бўлиш қудрати бор. Гарчи, улар ўзаро атайин ва қасддан қилмаган ишларида узрли бўлсалар ҳам”, деган жумлани келтиради. Лекин ушбу маълумот “Таъвилот”да келтирилган бўлиб, унинг “Шарҳ”ида ўзгартирилмаган ҳолда зикр қилинган (Имом Мотуридий, Таъвилот ал-Қуръон. Ж.9. 2005).

Баъзи манбаларда «Абу Мансур Мотуридийнинг “Шарҳ ат-Таъвилот” асарида...» (Баёзий, 2007:283) каби жумлалар учрайди. Аллома Баёзий “Калом сифати баёни”да “ёки ҳижоб ортидан (сўзлайди)” ояти тафсирида “Шарҳ ат-Таъвилот” асаридан далил келтириб, шундай дейди: “Мисол учун, Мусо алайҳиссаломга сўзлагани каби. Аллоҳ таоло унинг қулоғига Ўзи хоҳлаганидек яратилган овозни ташлайди” (Баёзий, 2007:152).

Абул Баракот Насафийнинг “Мадорик ат-Танзил” асарида ҳам худди шу ҳолатни кузатиш мумкин. Аслида Мотуридийнинг “Таъвилот”идаги сўзлар (Имом Мотуридий, 2005:275) унинг шарҳига нисбат берилган (Абул Баракот Насафий, 1998).

Алоуддин Самарқандий “Бақара” сураси 43-ояти “Намозни тўқис адо қилинг, закот беринг ва руку қилувчилар билан руку қилинг” тафсирида жамоат билан намоз ўқиш вожиб эканини таъкидлаган (Алоуддин Самарқандий, ШИ қўлёзма, б. 73). Имом Мотуридий ҳам “Таъвилот”да ушбу оятда жамоат намозиде иштирок этишга амр қилинаётганини айтади (Имом Мотуридий, Таъвилот ал-Қуръон. Ж.1. 2005:4).

Алоуддин Самарқандий худди шу фикрга ўхшаш маълумотни “Тухфатул фуқаҳо”да ҳам келтирган. Жумладан, у бомдод намозининг икки ракат суннاتини ўқиган инсон агар фарзга улгурмаса, суннатни ўқимаслигини, чунки намозни жамоат билан ўқиш суннати муаккада ёки вожиб маъносида эканини таъкидлаган (Самарқандий, Тухфатул фуқаҳо. Ж.1. 1994:198).

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, Алоуддин Самарқандийнинг буюк хизматларидан бири шундаки, X асрда шухрат топган Мотуридий ва унинг асарлари, XI асрга келиб “унутилгандай” бўлди. XII асрга келиб, Самарқандий ва

унинг сафдошлари Мотуридий номини қайта “тиклади”, дейилса хато бўлмайди. Хуллас, ушбу асарда мотуридийлик таълимотининг учта етук намоёндалари “маҳсул”и жам бўлган, яъни Имом Мотуридийнинг таълифи, Абул Муин Насафий дарс асносидаги шарҳи ҳамда Алоуддин Самарқандийнинг кўшимча изоҳлари.

Абу Мансур Мотуридий ва Алоуддин Самарқандий асарларини чуқурроқ тадқиқ қилиш, илмий ўрганиб чиқиш, IX–XII асрларда Мовароуннаҳрдаги тафсир ва калом илми тарихининг янги-янги қирраларини очиб беради. Алоуддин Самарқандийнинг “Шарҳ ат-Таъвилот” асари юртимизда тафсир илми тараққиёт босқичларининг намунаси бўлиб, X–XII асрларда ва ундан кейинги даврдаги тафсир илми хусусиятларини тадқиқ этишда ҳамда бу борада янги маълумотларни тақдим этишда катта ҳисса кўшиши шубҳасиздир.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ибнул Адим. (2010). *Бугя ат-талаб*. Ж.10. Байрут: Дор ал-фикр.
2. Баёзий. (2007). *Ишорот ал-маром*. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя.
3. Броккелман. (1977). *Тарих ал-адаб ал-арабий*. Ж.6. Қоҳира: Дор ал-маъориф.
4. Голдциер. (1912). *Лекции об исламе*. Лейпциг.
5. Карабулут. (нашр йили кўрсатилмаган). *Муъжам ат-тарих ат-турасий*. Ж.4. Қайсарий: Дор ал-акаба.
6. Имом Мотуридий. (2005). *Таъвилот ал-Қуръон*. Ж.1. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия.
7. Имом Мотуридий. (2005). *Таъвилот ал-Қуръон*. Ж.9. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя.
8. Имом Мотуридий. (2007). *Таъвилот ал-Қуръон*. Ж.16. Истанбул: Дор ал-мизон.
9. Абул Баракот Насафий. (1998). *Мадорик ат-Танзил*. Ж.1, 3. Байрут: Дор ал-калим ат-тойийб.
10. Абул Баракот Насафий. (2012). *Ал-Иътимод фил-иътиқод*. Қоҳира: ал-Мактаба ал-азхария лит-турос.
11. Рудольф. (1999). *ал-Матуриди и суннитская теология в Самарканде*. Алматы.
12. Рудольф. (2001). *Мотуридий ва Самарқанд суннийлик олоҳиёти*. Тошкент.
13. Алоуддин Самарқандий. (1994). *Тухфатул фуқаҳо*. Ж.1. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия.
14. Алоуддин Самарқандий. (Асъад Афанди қўлёзма). *Шарҳ ат-Таъвилот*. Истанбул: Асъад Афанди, №48.
15. Алоуддин Самарқандий. (Валиийддин қўлёзма). *Шарҳ ат-таъвилот*. Истанбул: Боязид: Валиийддин. №426.

16. Алоуддин Самарқандий. (Ҳамидия кўлёзма). *Шарҳ ат-Таъвилот*. Истанбул: Сулаймония, Ҳамидия: №176.

17. Алоуддин Самарқандий. (Ҳарами Маккий кўлёзма). *Шарҳ ат-Таъвилот*. Макка: Ҳарами Маккий, №:530.

18. Алоуддин Самарқандий. (Жоруллох кўлёзма). *Шарҳ ат-Таъвилот*. Истанбул: Миллат Генел, Жоруллох, №530.

19. Алоуддин Самарқандий. (ШИ кўлёзма). *Шарҳ ат-Таъвилот*. Тошкент: ЎзР ФА ШИ. №3249.

20. Сезгин. (1991). *Тарих ат-турас ал-араби*. Ж.4. Ар-Риёд: Идора ас-сакофа ван-нашр.

21. Шихобиддин Ҳафожий. (Нашр йили кўрсатилмаган). *Ҳошия ала Байзовий*. Ж.1. Байрут: Дор Содир.

22. Ҳуснидинов. (2000). *Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар*. Тошкент: Мовароуннахр.

